

PÖLVAMAA

Aare Olander

P ÖLVAMAA
kadunud
vaated

Toimetanud Ele Jaagusoo

Kujundanud Andres Tali

© Aare Olander ja Tänapäev, 2018

Fotod © Autorid, erakogud ja muuseumid (allikad täpsemalt raamatu lõpus)

ISBN 978-9949-85-462-2

Trükitud AS Printon trükikojas

www.tnp.ee

Sisukord

Sissejuhatus 7

Põlva 13

Raudteejaam 22

Jaama tänav 28

Kalmistu 38

Ora jõgi, sild ja villavabrik 44

Kirik ja leerimaja 60

Tilsi veski 78

Keldrikaelast kaubamajani 80

Pastoraat ja parteimaja 104

Võru tänav 114

Intsikurmu 124

Võru tänavalt Kesk tänavale 130

Kino ja kultuurimaja 134

Seltsimaja 136

Seltsimajast koolimajadeni 150

Punane, valge ja uus koolimaja 156

Polikliinik, haigla ja Pesa hotell 164

Põlva suured korrusmajad 167

Räpina 173

Miikaeli kirik, kõrts ja vabadussammas 184

Pastoraat ja leerimaja 194

Algkool ja Tepre sild 198

Ootsingu, Konsari ja Kiudoski majad 204

Vallamaja, seltsimaja, Keerdi maja, kinomaja 216

Võhandu tänav pritsimajast Pintmani majani 228

Paberivabrik ja Võhandu pais 242

Alamõis ja meierei 256

Jõe tänavalt lossini 260

Sillapää loss ja park 264

Aianduskool ja aed 274

Apteegi tänav ja õigeusu kirik 280

Koiva maja ja Niggolsi pood 286

Gümnaasiumist kaubamajani 288

Võõpsu 297

Räpina maantee 306

Kaldti maja 315

Karjamõis-koolimaja 318

Turuplats ja pritsikuur 327

Turu tänav ja palvemaja 334

Karja, Kraavi ja Veski tänav 338

Seltsimaja 342

Aia tänav ja Vijandi maja 348

Sadama tänav, kõrts ja kauplus 356

Kalamehe tänav 364

Sadama tänavalt sadamasse 366
Sadam teiselt kaldalt 372
Sadamasild ja laevad 376
Parv, sild ja silla ümbrus 384

Võõpsu küla ja setud 390

Kirjandus 405

Fotode allikad ja autorid 407

Sissejuhatus

*Kas om viil ilmah ilosambat paika
kui tuu, koh oropervel kõiva hõlmah maja
ja töösõl mõts om tsirgulaulo täüs,
all oroh uja hillä jutto aja
ja niit om lillist kirriv nigu hammökäüs?
Kui tuu,
koh suvõüüse orgo laohtus tumman
ja üütsirk tsirstäs seen' kun nõsõs päiv;
ma kuuli, nigu kannõld mængse jummal
ja lätte kottal inglit tandsmah näi?
Ei olõ ilmah kallimbat küll kotust
kui uma kodukotus – Põlvamaa.*

Nende luuleridade autori Paul Lehestiku (1926–1994) elutee võtab parimal moel kokku Põlvamaa identiteedi. Ta sündis Verhuulitsa külas Värskas lähedal, käis koolis Värskas, Petseris, Võrus ja Tartus, töötas koolmeistrina Värskas ja Raadamal (Räpina ligidal), juhatas 21 aastat Põlva keskkooli, asutas Johannes Käisi seltsi.

„Kadunud vaadete“ sarja kuues raamat hõlmab kolme Põlvamaa asulat ühe pisikese erandiga.

Kõik kolm on esmamainitud XV–XVI sajandil, kordamööda on nad olnud Põlvamaa alal suurimad. XX sajandi algul, enne I maailmasõda, kuulus see au **Võõpsule**. 1920ndail sai suurimaks **Räpina**, 1950ndail **Põlva**. Nii Põlva kui ka Räpina kasvasid edasi ja said 1993. aastal linnaõigused, Võõpsul jäi 1938. aastal pisut puudu, et alevist linnaks saada. Võõpsu ongi see ülal mainitud pisike erand. Nimelt on Võõpsusid kaks: alevik Võhandu vasakul ja küla paremal kaldal. Ligi 800 aastat on mööda jõge kulgenud piir ida ja lääne vahel, 2018. aastast ka Põlva- ja Võrumaa vahel. Võõpsu küla asub Võrumaale kuuluva Setomaa valla kõige põhjapoolsemas tipus – vähemalt esialgu. Hiljutisel rahvaküsitlusel avaldas pea kogu küla soovi liituda alevikuga, seega siis Räpina valla ja Põlvamaaga.

Põlvat on enne II maailmasõda üsna vähe pildistatud. Alevi tuntuima fotograafi Karl Bleieri negatiive teadaolevalt säilinud ei ole, fotod ja postkaardid on laiali erakogudes, pisut leiab neid ka Põlva Talurahvamuuseumis. Suur osa säilinud

Põlva vaadetest kujutab kas kirikut koos vabandussambaga või seltsimaja. Originaalnegatiive ennesõjaaegsest Põlvast leidis autor vaid kaks: fotod 109 ja 260. Hoopis teiseks muutus olukord pärast sõda. Kiiresti kasvavast rajoonikeskusest on rohkesti pilte nii Eesti Filmiarhiivis, Põlva Talurahvamuuseumis kui ka mujal, kajastamas uusehitisi, sagedasi laulupeorongkäike ja muid sündmusi.

Räpina imposantset veskikompleksi ja maalilist Võhandut on XIX sajandi algusaastail kujutanud kunstnik, kelleks „Eesti kunsti ajaloo“ 3. köites (2017) on märgitud Caspar von Clodt. Kuus Räpinat kujutavat seepiajoonistust on hoiul Eesti Rahva Muuseumi kunstikogus, neist viis on leidnud koha siin raamatus. Kuivõrd sellenimelist isikut baltisaksa suguvõsaregistrid ega muud kättesaadavad allikad ei tunne, võiks ehk piltide autoriks pidada hoopis Karl Gustav Clodt von Jürgensburgi (1765–1822). Tallinna lähistel sündinud ja siinses Toomkoolis õppinud parun osales Vene armee ohvitserina paljudes lahingutes, pälvis vaprust eest Leipzigi Rahvaste lahingus (1813) kindralmajori aukraadi ja suri Omskis Siberi korpuse staabiülemana. Ta oli tuntud andeka joonistajana, tegeles geodeesia ja topograafiaga. 1802. aastal koostas ta Peterburi kubermangu topograafilise kaardi – just seetõttu aastaarv käib kaasas nende Räpina vaadetega. Igaks juhuks on kunstniku nimi ja see aasta siin raamatus varustatud küsimärgiga.

Kindlalt XIX sajandiga dateeritavaid fotosid Räpinast autorile teada ei ole. 1912. aastal avas Räpinas oma fotoateljee Paul Tolster (Arupõld) ja pidas seda II maailmasõjani. Tolsteri Räpina vaateid täiendavad Võõpsust pärit ja Tartus 1930ndail fotoreporterina tegutsenud Elmar Kaldi fotod. Kaldi negatiivikogu on Tartu Ülikooli muuseumis kenasti arhiveeritud ja käesolevas raamatus maksimaalselt kasutamist leidnud. Tähelepanuväärne on olnud Räpina koduloomuuseumi töö fotode ja postkaartide kogumisel ja skaneerimisel, enamjaolt on need pärit vanadelt räpinlastelt ning kohalikelt kodu-uurijatelt. Teistes muuseumides ja arhiivides on Räpina vaated esindatud tagasihoidlikult, seda ka ENSV ajast.

Võõpsu vaadete valik aastaist 1910–1940 on üsna esinduslik ja mitmekesine, seda peamiselt tänu Elmar Kaldile. Oma panuse on andnud Johannes Pääsuke, keda on huvitanud eelkõige setude elu ja olu. Kümme aastat detailirikast klaasnegatiivi on pärit 1923–1924 Võhandul töötanud jõesüvendajatelt, keerukat teed pidi on need jõudnud Eesti Looduskaitse Seltsi arhiivi. Operatiivselt jõudsid 12. mail 1939 toimunud Võõpsu suurpõlengu ajal kohale fotoreporterid Tartust. ENSV ajal pole Võõpsu seevastu pälvinud ühegi kutselise fotograafi tähelepanu, isegi mitte rajooniajalehest Koit – ainsaks erandiks paar fotot kooliaias toimetavatest lastest. Üksikutel koduarhiividest pärit piltidel on jäädvustatud peamiselt koolielu, matuserongkäigud või üle kallaste tõusnud Võhandu.

Igaühele kolmest asulast on pühendatud eraldi peatükk. Põlva teekond algab raudteejaamast ning kulgeb mööda Jaama ja Kesk tänavat bussijaamani, põigates vahepeal Mammasteni, Võru tänav lõppu ja Intsikurmu. Räpina ringkäik algab kirikutornist, viib esmalt loode suunas Köstrimäe poole, siis taas kirikutorni ning sealt ringiga paberivabriku, Sillapää lossi, aianduskooli ja õigeusu kiriku juurest ENSV-aegse keskuseni Võõpsu maanteel. Võõpsu vaated algavad Rāpina maanteelt, edasi viib tee üle turuplatsi aleviku põhjaossa, siis sadamasse ja üle silla Võõpsu külla.

Üle-eestilistest arhiividest ja muuseumidest, Võrumaa Muuseumist, Põlva Talurahvamuuseumist ja Tartu Ülikooli muuseumist pärit fotode juurest leiab täpse allikaviite. Ülejäänud fotode juures on toodud allika või autori nimi. Viite juures on ka foto tegemise kuupäev, kuu, aasta või kümnend, seda nii täpselt kui võimalik, lähtudes nii konkreetse foto arhiiviandmetest, postitempli kuupäevast kui ka raamatu autori hinnangust. Kaasaja fotod on tehtud autori poolt veebruarist 2017 kuni novembrini 2018. Niipalju kui võimalik, on tänapäeva foto püütud teha ajaloolisega samast punktist ja samas suunas. Kui uue ja vana foto vastavus pole kohe äratuntav (sealhulgas lehekülgedel, kus samast motiivist on eri aegadel tehtud mitu fotot), viitab näiteks number 850/849 sellele, et fotoga 850 on autor üritanud üle pildistada vana fotot 849.

Kaart raamatu esikaane siseküljel kujutab Põlva alevit 1952. aastal (ilma kirdeosata; Ajalooarhiiv EAA.2072.9.805). Kaardile on kantud kõik hooned, sealhulgas elamud (E) ja kuurid (K). Kaart Põlva peatüki alguses lk 19 on aastast 1876 (EAA.3724.5.2843), kujutatud on kõik avalikud hooned ja elumajad, ilma kuuride ja saradeta. Rāpina kaart aastast 1928 (lk 181, Rūgiarhiiv ERA.T-6.3.2059a.7) on ülevaatlik, kuid üsna skemaatiline, mitu tollal eksisteerinud hoonet on kaardile kandmata. Täpse ülevaate Rāpina nii olemasolevast kui ka generaalplaanis kavandatud hoonestusest annab 1953. aastal koostatud kaart lk 182–183 (ERA.T-14.4-6.8397). Äsja alevi õigustesse astunud Võõpsut tema tollastes piirides koos kõigi elamute jt suurte hoonetega 1921. aastal kujutab kaart lk 303 (ERA.T-6.3.2062.15). Võõpsu alev ja küla, samuti ka Rāpina, on koos ühel kaardil tagakaane siseküljel. See on väljavõte Eesti põhikaardi 1 : 20 000 lehelt 55.40, välja antud Eesti Kaardikeskuse poolt 1997. aastal.

Põlva ajaloost on materjali üsna rikkalikult ja seda eelkõige tänu Rein Villa (1944–2007) aastatepikkusele tegevusele. Tema esimene fotoraamat Põlvast ilmus 1975. aastal. Oma kogust pärit Karl Bleieri piltide ja enda tehtud kaasaegsete fotode põhjal valmis lüüriline pildialbum „Põlva eile ja täna“ (2008, täiendatult 2013). Rein Vill taaselustas 1990ndail Põlva Rahvahariduse Seltsi, mis on välja andnud nüüd juba neli kohalike

kodu-uurijate kirja pandud kodulookogumikku „Minevikumälestusi“. Sirje Villa kokkupanuna ilmus hiljuti raamat „Põlva eile“ – mahukas kogumik põlvalaste mälestusi, mis olid suures osas kogutud juba Rein Villa poolt. Just need ehedad meenutused andsid käesoleva raamatu fotode kirjeldamiseks palju põnevat peamurdmist inimeste, majade ja aastate kokkuviiemisel. Põhjalikke töid on ilmunud ka üksikute Põlva elu valdkondade kohta: Rein Villalt Põlva laulupidudest, Milvi Hirvlaanelt Põlva kooliajaloo, Rein Kaldmalt ühiskaubandusest Põlvas. Memuaarteostes on Põlvat pikemalt kirjeldanud Johann Semm (1882–1942; näitejuht ja vallakirjutaja) ja Bernd Nielsen-Stokkeby (1920–2008; Põlva apteekri poeg).

Räpinas oli kodu-uurimine au sees juba nõukogude ajal. Artiklikogumiku „Räpina radadel“ ilmumine 1984. aastal pühendati Puuaiasõja 200. aastapäevale. Hiljem pole nii mitmekülgsel väljaanneteni jõutud, küll on Räpina Koduloo- ja Aiandusmuuseumi väljaandel ilmunud brošüürid Räpina postkontorist, vanausulistest, preester Nigul Hindost, räpinlastest vabadussõjas. Muuseumi kodulehel on ilmunud lood kohalikust kultuurielust, autoasjandusest, Miikaeli koguduse ajaloo jm. Paberivabriku ajalugu on põhjalikult uurinud Leo ja Õie Utter, nende töö viis monograafia kujul lõpuni Fred Puss. Kaks ajalooramatut ning Adolf Vaigla ja Jaan Kivistiku memuaarteosed räägivad aianduskooli minevikust. Räpina

gümnaasiumi arengut kajastab põhjalik ajalooramat. Vello Padrik on üksikasjalikult kirjutanud Räpina arstiabist ja apteegist. Väärtuslikku materjali sisaldavad Asta Pintsare ja Aino Udso kirjutised Räpina Rahvalehes. Detailirohkelt on Räpinast oma mälestusteraamatus jutustanud Leida Toots-Pärnaste, poisipõlve Räpinat on oma „Peegelpildis“ toredasti kirjeldanud kunstnik Enno Ootsing. Kirjanik Karl Ast-Rumori põgusad Räpina-muljed on paraku süngevõitu.

Võõpsu ajaloo esimeseks ülevaateks on peatükk 1911. aastal ilmunud koduloolises kogumikus „Oma maa“, mille väljaandjaks oli Eduard Virgo, hilisem diplomaat, kellel Eesti Vabariigi esindajana oli au Roomas vastu võtta paavst Benedictus XV ametlik tunnustus vast loodud vabariigile. Igakülgse ülevaate Võõpsu alevi tollastest oludest ja ajaloo annab peatükk koguteoses „Võrumaa“ (1926). Sama sarja „Setumaa“ raamatus (1928) on see-eest Võõpsu küla vaid paaril korral mainitud. Hilisemates kirjatöodes on uut vähevõitu, samad faktid korduvad ühest teise. Võõpsu külast on põhjalikult kirjutanud Leo Reissar kogumikus „Kuni su küla veel elab: viimädse' 25 aastakka Poloda nulgah“ (2016). Võõpsu raamatukogu ajaloo on kirja pannud Lea Saaremäe 2013. aastal ilmunud bukletis. Palju väärtuslikku on talletatud käsikirjades, eelkõige Henu Hirmo 1983. aastast pärit mahukas kirjatöös „Võõpsu“. Paraku sai autor sellega tutvuda üksnes põgusalt. Unikaalne on Räpina

koduloomuuseumis hoitav „Võõpsu Kõrgema Rahvakooli ajalooramat“ aastaist 1916–1937, mida alustas koolijuhataja Daniel Kaldt ja jätkas tema järeltulija Paul Leppman. Aasta-aastalt on seal sama skeemi järgi kirja pandud koolielu sündmused, õppeained, õpilaste nimed jne. Väga kasulik oli raamatu kirjutamisel ka Aleksander Puulinna 2010. aastal koostatud Võõpsu kaart, kus 1921. aasta kaardile (siin raamatus lk 303) on kantud tollaste krundiomanike nimed.

Asutuste aadresside ja nimede leidmisel ja täpsustamisel olid autorile abiks aadressraamatud ja telefoniteatmikud nii kogu Eesti kui ka Võrumaa ja Põlva rajooni kohta. Vanemad (1924, 1932, 1939) leidsid Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika lugemissaalis, uuemad (1948, 1951, 1960, 1963, 1967, 1977, 1983, 1990) Eesti Kirjandusmuuseumis.

Võõpsu uuemaid pilte aitas leida ja vanemaid oma kogust skaneerida Kadri Kangro, koostöös oli hea täpsustada ja täiendada infot paljude vanade fotode kohta. Räpina koduloomuuseumi fotode lahke jagamise ja kasulike kommentaaride, kindlasti ka muuseumi kodulehel avaldatud lugude eest tänan Kersti Murumetsa ja Toivo Leesi. Tänusõnad kuuluvad Toivo Leesile põhjalike kommentaaride eest Põlva mineviku ja majade kohta ning oma fotoalbumist leitud haruldaste kaadrite eest. Räpina osas olid asendamatud

kauaaegse sõbra ja kolleegi Margus Tirbi meenutused lapsepõlve- ja kooliajast Räpinas, samuti ühised autosõidud vanade fotode jälgedes 2017. aastal. Koos jõudsimel ka Põlva Talurahvamuseumi, mille sõbraliku pererahva abil on siia raamatusse jõudnud 74 ajaloolist fotot.

Taas kord olgu tunnustatud „Kadunud vaadete“ kauaaegsed koostööpartnerid: Eesti Filmiarhiiv, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Ajaloomuuseum, Tartu Ülikooli Muuseum, Eesti Arhitektuurimuuseum, Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Maanteemuuseum, seekord ka Eesti Meremuuseum. Lahke loa eest kasutada Rein Villa kogust pärit fotosid olgu tänatud Sirje Vill, abi eest Võhandu jõesüvendajate negatiivikogu leidmisel Looduskaitse Seltsi tegevjuht Arvo Veskimets.

Et sellesse raamatusse sattus kahesaja püsielanikuga Võõpsu (ja seeläbi ehk üldse Põlvamaast eraldi raamat sündis), selles on osalt „süüdi“ ka üks isiklik mälestus. Noorte Majandusteadlaste Klubi kevadseminar 1984 kulges Vanemuise laeval Tartust Pihkvasse. Tagasitee võtsime koos kolleegiga ette omapead. Võõpsu kõrgel maanteesillal Võhandu voolamist jälgides kuuldus äkki muusikat. Tasakesi libises mööda jõge üksik paat üksildase vanapapiga, kes mängis lõõtspilli – või oli see karmoška? Sellel paigal siin pidi olema mingi oma saladus ...

Põlva

Lood Põlva minevikust saavad reeglina alguse ühestainsast kohanimest Läti Henriku kroonikas: Valgatabalve. *Ka läks Hartvic, sõjateenistuse vendade noor preester, Ugandisse ja elas seal koos oma vendadega ja ristis, keda ta iganes ristimata leidis. Samuti läks ka senine lätlaste preester Ugandisse ja tuli Valgatabalvesse Pihkva pool ning ristimise sakramendi pühitsemisega kõigis nendes kõige äärmistes külakestes avas neile ristiusu ja, viinud ristimise lõpule, pöördus Liivimaale tagasi (XXIV, 6).* See „kõige äärmiste külakeste“ ristimine leidis aset 1220. aastal ja „lätlaste preester“ oli ilmselt Henrik ise. Ei Henriku kroonikas ega üheski muus teadaolevas allikas pole Valgatabalvet rohkem nimetatud. Nii polegi ajaloolased üksmeelel, kas see nimi tähistas küla, muinaskihelkonda, -maakonda või midagi vahepealset ja kus see täpsemalt asus. Aga üsna tõenäoline tundub see, et tegemist on vanima kohanimega, mis seostub tänase Põlvamaaga.

Põlva enda nime on ürikutes esmakordselt nimetatud 1452. aastal, siis tähistas see kihelkonda. XIV sajandil on sama kihelkonda korduvalt

nimetatud Kirumpää lossi järgi, mis XIII sajandil rajati Võhandu äärde praeguse Võru linna lähedal. XIII sajandist on pärit ka kihelkonnakirik – tänane Põlva Maarja kirik, vanim ja tähtsaim kogu nüüdsel Põlva- ja Võrumaal. Sajandite jooksul eraldusid Põlva kihelkonna küljest Räpina, Kanepi, Võnnu, lõpuks 1805. aastal ka Võru, kus hiljuti valminud Katariina kirikus asus teenima eraldi õpetaja. Ilmalikus haldusjaotuses kuulus Lõuna-Eesti XVI–XVIII sajandil Poola, Rootsi ja Vene võimu all Tartumaa (vojevoodkonna, maakonna või siis kreisi) koosseisu, kuni 1784. aastal moodustati uus Võru kreis. Selle alla hakkas nüüd kuuluma ka Põlva kihelkond. Jaan Kaplinski on artiklis „Põlva maa, meel ja keel“ kirjutanud oma Põlva lähedalt Eostest pärit suguvõsa ajaloolisest mälestusest, mis ei ulatu kaugemale XVIII sajandi lõpust. Alati on end võrukesteks peetud ja võru keelt kõneldud. Võrumaast eraldus Põlva 1950. aastal, kui Eesti NSV-s kaotati maakonnad ja moodustati 39 rajooni. 1. jaanuarist 1990 nimetati rajoonid ümber maakondadeks ja

siis kantigi Põlvamaa kohanimena esmakordselt maakaardile.

Põlva ise kujutas endast peaaegu 700 aasta jooksul kirikuküla, mille alaliste elanike arv ei tõusnud üle paarisaja. 1922. aasta rahvaloenduse andmeil oli neid 269 (Põlva kihelkonnas loendati siis kokku 14 000 inimest). Küla varasemast ajaloost kuni XVII sajandini midagi teada eriti ei ole. Põlva Püha Neitsi Maarja koguduse kroonikas on oletatud, et XIII sajandil tegutses kiriku juures tsistertslaste klooster. Kiriku praeguse ni säilinud kõrge torniga fassaad on ehitatud 1470. aasta paiku. Poola-Rootsi sõjas on kirik 1613. aasta andmeil hävinud, 1649. aastaks aga taas üles ehitatud. 1632. aastal on valmis saanud pastoraadi uus hoone koos aida, lauda, hobusetalli ja saunaga. Kogu pastoraadikompleks hävis tules 1730ndail, ehitati aga peagi ümbruskonna mõisate abiga üles, nüüd juba vanadelt fotodelt tuntaval kujul (fotod 260, 264, 267). Kogu kirikukülast annab üksikasjaliku ettekujutuse 1876. aastal joonistatud kaart (lk 19). Lisaks kirikule ja pastoraadile (must kast nimest „Pölwe“ vasakul) väärivad tähelepanu mõisakõrts (Krug), palvemaja (Bethaus; fotod 208–209), hilisem (??) koolimaja (kaardil ilma nimeta), õllevabrik-veski (Brauerei-Mühle) ning majandushoonete rida (arvatavasti heinaküünid jmt; fotod 278–279) pastoraadi ja veski vahel. Võru maanteest lääne pool asuvad mõisamoonakate talud Naba, Korroli, Kahu ja Hiire – ja ongi kogu küla.

See pisike küla osutus teenäitajaks kogu Ees-tille üsna mitmel alal, seda eeskätt tänu kohalikele kirikuõpetajatele. 65 pikka aastat (1716–1781) ametit pidanud Johann Bartolomeus Treublutti hea sõnaga ei meenutata; tegu oli rootslasest endise ohvitseriga, kelle nõutud maksud talurahval üle pea kasvasid. Hoopis paremini sai rahvaga läbi tema järglane Gustav Adolph Oldekop (1755–1838; ametis 1781–1820). Teda võib pidada Eesti esimeseks ajakirjanikuks, kuna 1806. aastal koos oma naisevenna, Kanepi pastori Johann Philipp von Rothiga (1754–1818) asutatud Tarto maa rahwa Näddali-Lehte täitis sisuga just tema. Pastor Oldekop oli ka esimene luuletaja, kellelt on trükki jõudnud mitukümmend eestikeelset luuletust. Veel mitmekesisem on rahvavalgustusse olnud tema järglase Johann Georg Schwartzi (1793–1874) panus. Riias kaupmehe peres sündinud Schwartz pidas Põlvas õpetajaametit aastail 1820–1868. Suvel 1822 korraldas ta kogu kihelkonna rahvale perekonnanime paneku, lastes igaühel ise oma nime valida. 1840. aastal asutati tema algatusel Põlvas Eesti esimene karskusselts – Kasinusselts, mille liikmeid sai kokku üle 1000. Oma osa oli selles ettevõtmises ka 1833. aastal Võrru elama asunud Friedrich Reinhold Kreutzwaldil (1803–1882), kellest sai Schwartzi hea sõber. Pikki tunde on sõbrad veetnud juttu vestes ja maletades Põlva pastoraadi ees pargis. Aastail 1852–1861 ilmus Schwartzi toimetamisel kaheksaosaline „Koli-ramat“ – esimene paljusid teadmiste valdkondi

hõlmav õpikutesari Eestis. Schwartz ise kirjutas valmis neli vihikut: õigekirjast, füüsikast ja (kahes vihikus) ajaloost. Samuti olid esimesteks Eestis 1855. ja 1857. aastal Põlvas peetud kihelkonna ja 1858. aasta Võru kreisi laulupidu.

Suurte algatuste kõrval jätkus vaikne külaelu Põlvas ka vana Schwartzi poja ja pojapoja ajal. Viimane, Johann Christoph (1869–1942), andis ameti uuele õpetajale August Kivisikule üle 1933. aastal. Keset Põlvat, mööda Ora jõge, kulges kahe valla piir. Kirik ja suurem osa külast asus Peri vallas, kalmistu jäi teisele poole jõge Koiola vallale. Nii oli Põlva ääremaaks kihelkonna valdadele ja see oli arengule suureks piduriks. Koole oli kihelkonnas vana Schwartzi ajal küll usinasti asutatud, aga seda ikka vallakeskustes, Põlvast parasjagu eemal. 1909. aastal Koiolas vallakirjutajana tööle asunud Johann Semm (1882–1942) kirjutab varjunime J. S. Panius-Semmiste all ilmunud mälestusteraamatus „Kodus ja võõrsil“ (1930): *Siis (1909. aastal) ei olnud Põlval veel seda aleviku nägu, mis nüüd: kõik maapind kuulus kirikumõisale, ja see ei lubanud tekkida uut elamutel oma pinnale. Ainult üks kauplus võis olla ja seegi kirikumõisa rentnikuna. Nii asus kihelkonnakool, apteek ja Plaado vana rauaaait teede nurgas ühel pool ja lai roheline „hobuste-plats“ kiriku ees teisel pool, mille ääres, sohu surutuna, kükitas ka „pääkoolimaja“.* Viimase all peab Semm silmas 1897. aastal püstitatud leerimaja (fotod 196–197). [---] *Ilusas Maarjaorus uibuaedade vahel asub õpetajamõis,*

*kahekordne kivehitis. Alumisel korral asub teenijaskond ja mõisa rentnik, ülemisel korral elab õpetaja ise. Õpetaja juurde pääseb kaugele etteulatuvat suurtreppi mööda küljelt ja köögikäigu kaudu maja tagumisest otsast. Suurtrepp on olnud mõisnikkude kasutada, köögikäik eestlaste tarvitada. Ei lastud suurtrepist ka Semmi sisse, kui ta koos soome keeletehnik Heikki Ojansuuga (1873–1923) õpetaja Johann Christoph Schwartzi juurde vanu kirikuraamatuid uurima tahtis minna. „Saa-ai tii säält sisse! Minge köögitrepist! Seo trepp om säkso jaos,“ juhatas mõisa kutsar külalistele teed. *Veame enese köögitrepipoolsesse otsa (fotod 267–268). Lävees tiigis prääksuvad pardid, haned paterdavad ja kanad kaagutavad läveesisel, koer kargab vastu kurjalt, kuid ei tee meist siiski suurt välja. Loomad on omast hääolust igale poole jätnud midagi olulist järgi.**

1907. aastal asutati Metste kooliõpetaja, hili-sema kunstniku ja kirjaniku Jaan Vahtra (1882–1947) eestvedamisel Põlva Rahvahariduse Selts. Pidudeks ja koosolekuteks lubas pastor esialgu kasutada uut leerimaja, aga selts kogus kiiresti populaarsust ning eesti- ja käremeelse seltskonna koondumine tekitas pastoraadis rahutust. Leerimaja kasutamine keelati ära ja kuna maa kuulus Põlvas täies ulatuses kirikumõisale, ei saadud mõisalt ka luba uut maja kuhugi alevikku ehitada. Seltsi näitejuht Johann Semm tuli lõpuks kavala ettepanekuga välja: ehitame seltsimaja Koiolasse, rahvas hakkab seal koos käima ja kirikumõis jääb Põlvas oma tulust ilma. Nüüd saadi ka õpetaja

nõusse: kirikukõrtsi asemele tuleb seltsimaja ja 10 aastat makstakse kirikumõisale renti, 100 rubla aastas. Kevadel 1910 lammutati vana kõrts maha (foto 319), detsembris oli uus maja valmis.

1920ndate lõpu Põlvat, kus veel viimaseid aastaid kirikuõpetajana toimetas Semmi „sõber“, kolmanda põlve Schwartz, on meenutanud tollal kümneaastane Bernd Nielsen-Stokkeby (1920–2008), kohaliku apteekri poeg. *Põlva asub ürgorus, kus Ora jõgi voolab heinamaade ja liivakivikallaste vahel Peipsi järve poole. Orust kõrgemal kasvavad kased ja männid. Keset alevit seisis valge, roheline torniga kirik ja selle ees oli plats, kus juhtus kõiksugu asju. Laadaaegadel ehitati sinna kirju karussell, esi- nes mustkunstnik ja lihtsalt laudadest kokkulöödud lettidel leidus imeasju – mitmesuguseid värvilisest taigast loomi, väikesi plekist püstoleid koos pauk- padrunitega, taskunuge ja veel palju muud. [---] Kirikuplatsil oli peale laadarõomude pakkuda veel muudki. Seal peeti tuletõrje ja kaitseliidu paraade. Tuletõrjujatel olid hiilgavad vaskkiivrid, pealiku oma koguni hõbetatud. [---] Ümber kirikuplatsi seisis kaupmeeste, käsitöölise ja väheste ametnike eri värvi ühe- või kahekorruselised puumajad. Munakivisillu- tis oli ainult peatänaval, mis põhjas Tartu ja lõunas Võru poole suundus. Kõik teised teed muutusid suu- rema vihma ja lumesulamise aegadel mudakraavi- deks, kuhu võis kederluuni sisse vajuda. Niisugusel puhul veeretati teedele suuremaid kive, mida möö- da hüpatas ja tasakaalu hoides edasi liiguti. [---] Kiriku lähimas naabruses seisis ka kolm sakslastest*

elanikega aleviku maja: pastoraat, kus oli pereme- heks praost Johann Schwartz, maja, milles elas ja võttis patsiente vastu arst Werner von Glasenapp (1897–1961, Põlvas 1927–1932; foto 166), ning lõpuks apteek, mis kuulus minu isale (fotod 226–229). Kui praost Schwartz, üpris patriarhaalne, aga talurahva seas väga lugupeetud mees, pühapäeviti pidulikus ametirüüs pastoraadist kirikusse sammus, pidi ta minema üle platsi, kus siis kõik jäid hiirvaik- seks. Hobust, kellega ta vahetevahel maakonnalinna sõitis, kutsuti „pühaks Olafiks“. Pühaks sellepärast, et laiska looma ei tohtinud keegi peale kutsari ja praos- ti enda mingeiks teisteks töödeks kasutada. Jutt on ikka samast Schwartzist, kes Semmi ja tema Soo- me sõbra suhtes kuigi lahke ei olnud.

Vabariigi aja silmapaistvaimaks ehitiseks Põl- vas tuleb lugeda 1932. aastal käiku antud raud- teejaama koos veetorniga. Seda kõige otsesemas mõttes, nagu võib lugeda 02.09.1937 Postime- hest: *Põlva on iseäralik seetõttu, et teda pole kuhugi näha. Mujal vähemalt kirikki on ehitatud kõrgele kohale, et ta paistaks kaugemale silma. Põlva kirik ei paista aga kuhugi. Kui lähed teed mööda Põlva poole ja kui viimati näed all orus kiriku torni, siis on ta ka juba nagu käega katsuda. Sinna sügavasse jõeorgu on varjatud laia ilma eest terve Põlva alevik. Põlval on siiski üks kaugemale silmapaistev tore koht: see on Põlva jaam nägusa jaamahoone ja kauni veetorniga (foto 109). See veetorn paistab kaugemale ja täidab ses mõttes ka kirikutorni asemel kohalikke esindusülesandeid, kuigi ta asub alevikust tükk maad eemal, vist isegi*

üle kilomeetri. Aga see on väike viga. Jaama veetorni ümmargust kuplit võid vaadata mõnutundega ja mitme kilomeetri kauguselt. Võid istuda kuhugi künkaservale mahagi ja vaadata. See on vastand meie veneaegsete raudteede ääres olevatele veetorudele. Kui vilksatab juba silma nende kroonulik kuju, siis on korraga nagu kõik ilu otsas ja algab sünge raudtee. Ent Põlva nägus jaam teeb raudteegi armsaks. Siin ei tekigi tavalist tunnet, et raudtee on ainult paratamatut liiklemisvahend, millest muidu pead nii ruttu kui võimalik eemalduma. Kes ei usu, sõitku Põlva ja proovigu ise. Seal hakkab jaam ja raudtee meeldima.

Kenasti võtab Põlva vormi ja sisu vabariigi aja lõpul kokku Järva Teataja oma 18.12.1939 artiklis. Elanike arv oli selleks ajaks jõudnud üle 450. Võrumaa kaunidus – maastiku mitmekesidus vahelduvate metsatukkade, orgude, mägede ja jõgedega – algab juba täiel määral Põlva vallas ja alevikus. Ehkki pindalalt ei ole alev suur, leidub seal väga mitmekesist maastikku, mis valmistab isegi võhiku silmale rõõmu ja naudingut. Hooned selles alevikus on uuevõitu ning enamikult suured ja kahekordsed. Ja mille poolest ta kohe silma torkab, see on jõukus. Iga äri – neid on seal palju ja igasuguseid ning igaalalisi – on laotud tulvil kaupadest ja sisustatud maitsekalt. Härmas talvekuu hommikul sätendas jões vesi ja valendasid raagus puud surnuaial ning majade vahel. Inimesi liikus varasel hommiktunnil vähe. Raudtee poolt astudes alevikku, tuli vastu vahest paar-kolm naist, leivakompsud kaenlas. Need nähtavasti ruttasid jaama läheduses asuvasse saeveskisse tööle.

Süda-alevikus, suure kiriku kõrval mürises jahuveski (fotod 144...152). Ja nagu hiljem kuuldus, töötavat see ööd ja päevad läbi, sest sealt saab Põlva endale igapäevaseks tarviduseks ja videviku peletamiseks elektrit. Kesk alevikku on turuplats. Kui on turupäev, siis on ka inimesi laialt koos. Paistab, et eriti palju peab seal maamehi käima, sest turuplats, milline ise on väga avar, on mitmelt realt täis kiilutud rõngastega varustatud postidega, kuhu talurid võivad hobuseid kinni siduda. Turuplatsil, õieti turuplatsi ühel äärel on Põlva majandusühisus (fotod 256, 258). Juba väliselt jätab see suur äri väga mõjuka mulje. Ärijuht Alfred Veske seletas, et neil on olemas veel neli harukauplust ümbruskonnas ja keskmine läbikäik aastas küünib üle viiekümne miljoni senti. Sisustuselt see firma on eeskujulik ja tarvitajaskond – nagu juba läbikäigu suuruselt võib järeldada – on laialdane. Äris töötavad alaliselt üle kümne müüja ja juba on asunud looma jõulumeeleolu. Selleks on dekoreeritud avaraid vaateaknaid vastavate värvidega ning esemetega. Liikudes ringi süda- ja äärealevikus, torkab igal sammul silma äride ja tööstuste silte. Ei puudu ka vilditööstused ja kaevumeistrid, kingseppadest, fotograafidest ja juuksuritest kõnelemata. [---] Vallamaja, milline valla suuruse ja elanike arvu kohta on natukene väike ja vana, asub alevikust paari kilomeetri kaugusel, Kiidjärve pool. [---] Põlva on talvisel ajal ilus, kuid suvisel ajal veel ilusam. Osa suurlinnade inimesi kasutavad teda koguni suvituskohana. Ja kes seal korra on suvitanud, kavatses järgmisel aastal sama teha.

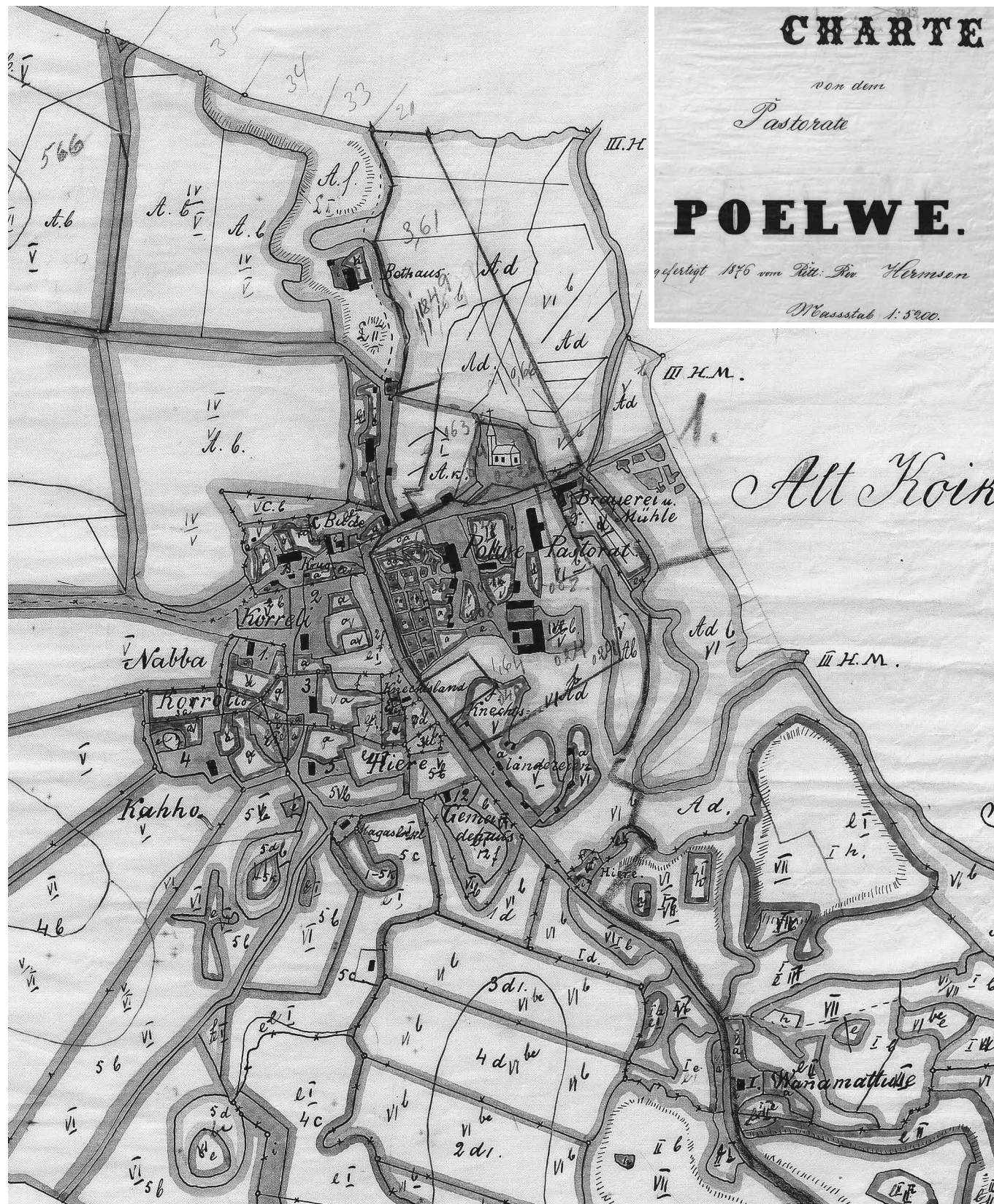
Järgnenud maailmasõjas püsis Põlva tervena kuni 16. augustini 1944. Sel ööl jõudis Punaarmee 284. laskurpolk kalmistu juurde ja hommikul algas lahing. Sakslased sunniti lääne suunas taanduma, taganedes panid nad leekkuulidest põlema aleviku keskosa suuremad majad. Kui pastoraadi paksud kivimüürid jäid püsti, siis puust ehitatud koolimaja, apteek, majandusühisuse maja ja mõned teisedki põlesid maani maha.

Põrdepunktiks Põlva arengus sai 1950. aasta. 1. septembrist hakkas seitsmeklassiline kool tööle keskkoolina, 1. oktoobrist, kui seniste maakondade asemel moodustati Eesti NSV-s 39 rajooni, sai Põlvast rajoonikeskus. Oktoobri tänavaks nimetatud kesktänav aärde hakkas kerkima uusi hooned, esialgu küll madalaid ja tagasihoidlikke: saun, võõrastemaja ja söökla. Stalinlik kõrgstiil Põlvasse õieti ei jõudnudki. 1958. aastal tüüpprojekti järgi valminud parteimaja fassaadi kaunistasid küll kaks sammast (fotod 270, 271, 274), maja ise pargipuude taustal silma ei paista. 1956. aastal algas kauaoodatud koolimaja ehitus. Seni pidi järjest kasvava õpilaste arvuga keskkool mahtuma kahte puumajja kahel pool Oktoobri tänavat (fotod 357–360). Uus kool vana maja taga anti käiku suvel 1959, tegu oli 12 klassiruumiga tüüpprojektiga, mis oli ilma saali ja võimlata, poole väiksem kui samal ajal Rāpinasse püstitatud koolimaja, nii et õige pea tuli hakata mõtlema juurdeehitusele.

Tõeline ehitusboom Oktoobri tänav aäres ja seda ümbritsevatel mäenõlvadel läks lahti

1960ndatel ja kestis kuni ENSV aja lõpuni. Üksteise järel kerkisid uued hooned, enamasti kastikujulised: kaks kauplust kiriku kõrval, edasi kaubamaja, kino, täitevkomitee, postimaja, pritsimaja, apteek, polikliinik, haigla, hoiukassa, bussijaam, teenindusmaja, ujula, hotell, kõige krooniks – uus kultuurimaja. Seda kõike ajal, kui Põlva oli alles alevi staatuses. Linnaks sai ta alles augustis 1993, kui elanike arv oli kasvanud üle 7000. Nii polegi veerandsaja linnaks olemise aasta jooksul olnud suurt vajadust midagi märkimisväärset juurde ehitada, pigem on probleemiks olnud kõigile eelnimetatuile piisava kasutuse leidmine. Uutest ehitistest olgu nimetatud 2003. aastal valminud Mesikäpa hall ja 2016. aastal avatud Riigigümnaasium – mõlemad endise Ühisgümnaasiumi kõrval. Mõlema hoone arhitektuur on pälvinud tähelepanu: spordihall oma puitsõrestikuga ja koolimaja kui Eesti esimene liginullenergia-koolihoone.

Põllumajandusakadeemia lõpetaja Vambola Murdoja kavandas oma diplomitöös 80 m pikuse ja 3,1 m kõrguse tammiga paisu, mis sulges Orajõe veevoolu ülalpool Tilsu veskit. 1966. aasta suvel tehti projekt teoks: tamm ehitati valmis ja Orajõe vesised heinamaad ujutati üle. Nii tekkis 45 hektari suurune tehisejärv, mis muutis oluliselt Põlva ilmet ja sellest kujunes kena puhkepaik. Tasapisi vesi siiski reostus ja järv hakkas kinni kasvama. 1994. aastal lasti järv tühjaks, puhastati ja süvendati ning 1999. aastal täideti põlvalaste rõõmuks taas veega.

Alt Poelwe